

The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis

Η δυναμική του Διαφωτισμού στη δράση των Κολλυβάδων

π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός

doi: [10.12681/er.211](https://doi.org/10.12681/er.211)

To cite this article:

Μεταλληνός π. Γ. Δ. (1997). Η δυναμική του Διαφωτισμού στη δράση των Κολλυβάδων. *The Gleaner*, 21, 189–200. <https://doi.org/10.12681/er.211>

Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ

Ⓜ ΕΛΩ ΝΑ ΣΥΓΧΑΡΩ και να ευχαριστήσω τὸν ΟΜΕΔ για τὴ διοργάνωση τῆς εὐλαβικῆς αὐτῆς συνάξεως στὴ μνήμη μιᾶς μεγάλης μορφῆς τῆς ἐπιστημονικῆς μας οἰκογένειας και τῶν Γραμμμάτων μας γενικότερα. Διότι ὁ διὰ μέσου τῆς μνήμης μας ἀαράτως ἡμῖν συνῶν» Τιμῶμενος, ἀείμνηστος Λεάνδρος Βρανούσης, ὑπῆρξε μιὰ ὑπεροχικὴ παρουσία στὸ χῶρο τῆς ἔρευνας, μὲ πολὺπλευρὴ προσφορά, ὄχι μόνον στὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ και στὴν εὐρύτερη ἐθνικὴ μας πραγματικότητα. Γι' αὐτὸ και ἡ ἐπιλογή τοῦ θέματός μου ἔχει συμβολικὸ χαρακτήρα, ὡς δυνατότητα συμμετοχῆς μου στὸ παρὸν Συμπόσιο, μὲ τὸ συνδυασμὸ τῶν δικῶν μου ἐρευνητικῶν διαφορόντων μὲ τὴ δικὴ του ἐργογραφία.

Εἶναι γνωστὴ ἡ μεγαλοσύνη τοῦ Λεάνδρου Βρανούση, τὸ ἦθος και ἡ ἐντιμότητά του. Εἶμαι γι' αὐτὸ βέβαιος, ἀπὸ κάποια σχετικὴ ἐπαφὴ μαζί του,¹ ὅτι ὁ σοφότετος και κριτικότετος σ' ὄλο τὸ συγγραφικὸ του ἔργο συγγραφέας θὰ ἦταν σῆμερα περισσότερο συγκαταβατικὸς, ἀν ζανάγραφε τὸ σημαντικότετο πάντοτε ἔργο του «'Αγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια...»,² ἀντιμετωπίζοντας ἕνα μαχητικὸ και ἀσυμβίβαστο Κολλυβά, ὅπως ὁ ἄγιος³ Ἀθανάσιος Πάριος. Ὁ Βρανούσης ἐν τούτοις προσφέρει κλειδιὰ ἐρμηνευτικῆς προσεγγίσεως μιᾶς δύσκολης μορφῆς σὰν τὸν Πάριο, παρέχοντας τὴ δυνατότητα στὸν γνώστη τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλη-

---

1. Μετὰ τὴν παρουσίαση τῆς ἀνακινώσεώς μου για τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση σ' αὐτὸν ἐδῶ τὸ χῶρο τὸ 1987, ὁ Λ. Βρανούσης μὲ πλησίασε και μὲ ἐμφανὴ φιλικότητα μοῦ ἀπλωσε τὸ χέρι, λέγοντάς μου: «Γειά σου, παπα-Γιώργη· νὰ ξέρεις ὅτι ἐμεῖς κάμαμε τριάντα χρόνια, για νὰ φθάσουμε σ' αὐτά, ποὺ τόσο ἀπλά μᾶς εἶπες σῆμερα». Ἀπὸ τὸ ὕφος του δὲ κατάλαβα ὅτι δὲν ἦταν ἕνας συμβατικὸς φιλάδελφος λόγος, ἀλλὰ κάτι περισσότερο και βαθύτερο.

2. «'Αγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια και ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα και τοῦ Κοραῖ», Ἐπετ. Μεσαιων. Ἀρχείου Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 15/16 (1965-66) 252-329.

3. Ἡ ἐπίσημη διακήρυξη τῆς ἀγιότητάς του ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἔγινε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1995.

σίας και τῆς Θεολογίας της νὰ προχωρήσει σὲ μιὰ πληρέστερη σύνθεση γιὰ τὸ κολλυβαδικὸ κίνημα.

1. Τὸν 18ο αἰώνα συντελεῖται νέα περιπετειώδης συνάντηση τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς μὲ τὴ Δύση, πού στὰ βασικά της σημεῖα συνιστᾷ ἐπανάληψη τῆς ἀνάλογης διαδικασίας τοῦ 14ου αἰώνα. Συνεχιστές, ἄλλωστε, τῶν Ἑσυχαστῶν τοῦ φθίνοντος Βυζαντίου ἦσαν οἱ ἀγιορεῖτες Κολλυβάδες Πατέρες,⁴ ἐνῶ τὴ θέση τοῦ Καλαβροῦ «Λατινέλληνας» Βαρλαάμ, τοῦ φορέα δηλαδὴ καὶ ἐκφραστοῦ τῆς «εὐρωπαϊκῆς» συνειδησίως, κατέλαβαν οἱ ἐπισημότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, κληρικοί καὶ μοναχοὶ στὴν πλειονότητά τους, ὅπως καὶ ἐκεῖνος. Πρόκειται γιὰ μιὰ νέα φάση τοῦ μακραιώνας ἐθνικοῦ διχασμοῦ μας, τοῦ μακρόσυρτου δηλαδὴ «πνευματικοῦ διίσμοῦ», πού κατατρῶγει μόνιμα τὴν ἐθνικὴ μας σάρκα.

Ἡ πνευματικὴ αὐτὴ κρίση κατανοεῖται —δίκαια ὡς ἓνα σημεῖο— ὡς κρίση ταυτότητος τοῦ Γένους. Σημασία ὅμως ἔχει ὅτι καὶ πάλι τὸ Ἅγιον Ὅρος, χῶρος περισσότερο εὐαίσθητοποιημένος σὲ ζητήματα παραδόσεως, γίνεται ἐπίκεντρο καὶ τῆς νέας συγκρούσεως, ἐφόσον ἔχει γίνει πιά παραδεκτὸ (π.χ. Δημ. Ἀποστολόπουλος), ὅτι τὸ Ἅγιον Ὅρος, στὰ πρόσωπα τῶν Κολλυβάδων, ὄχι μόνον ἐπηρεάζει, ἀλλὰ καὶ κατευθύνει τὸν ἀγῶνα τοῦ Ἐθναρχικοῦ Κέντρου στὶς κρίσιμες πράγματι ἐκεῖνες ἱστορικὲς ἐπιλογές του.⁵

2. Οἱ Ἕλληνες φορεῖς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ ἐξέφραζαν κατὰ κανόνα μιὰ στάση ζωῆς, πού συνιστοῦσε ριζοσπαστικὴ ἀνανουσηματοδότηση σύνολης τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, στὰ ὅρια μιᾶς νέας κοσμοθεω-

4. Βασικά ἔργα γιὰ τὸ «κίνημα» τῶν Κολλυβάδων παραμένουν καὶ σήμερα τὰ ἀκόλουθα: Χ. Σ. Τζώγα, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὄρει κατὰ τὸν 17^ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1969 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία). Κ. Κ. Παπουλίδη, *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων*, Ἀθήναι 1971. Τοῦ ἰδίου, «Nicodème l' Hagiorite (1749-1809)» στὴ *Θεολογία ΛΖ'* (1966) 293-313, 390-415, 576-590 καὶ ΛΗ' (1967) 95-118, 301-311. Τοῦ ἰδίου, «Περίπτωσης πνευματικῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἁγίου Ὁρους εἰς τὸν βαλκανικὸν χῶρον κατὰ τὸν 17^ο αἰῶνα», *Μακεδονικά* 9 (1969) 278-294. Μοναχοῦ Θεοκλήτου Διονυσιάτου, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορεῖτης*, Ἀθήνα 1959 (καὶ 1978²). Γ. Δ. Μεταλληνοῦ, *I Confess One Baptism...*, Holy Mountain 1994. Τοῦ ἰδίου, «Ἀθανάσιος Πάριος» (ἐκτυπώνεται στὴν *Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α.*). Στὰ ἔργα αὐτὰ ὑπάρχει καὶ ἡ εἰδικότερη βιβλιογραφία.

5. Δ. Γ. Ἀποστολοπούλου, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση στὴν τουρκοκρατούμενη ἐλληνικὴ κοινωνία*, Ἀθήνα 1989. π. Γ. Δ. Μεταλληνοῦ, *Ἑλληνισμὸς μετέωρος*, Ἀθήνα 1992 (σ. 30 κ.έ.).

ρίας (Weltanschauung),⁶ με την αὐτούσια μεταφύτευση («μετακένωση») ἰδεῶν, ἀρχῶν καὶ πρακτικῶν, ποὺ παρήγαγε σὲ μιὰ μικρὰ διαλεκτική διαδικασία — ἄγνωστη στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή — ὁ εὐρωπαϊκὸς χῶρος. Στους ἔλληνες Διαφωτιστὲς δὲν ἔλειπαν ἀθεϊστικές, ἀντιχριστιανικές καὶ πρὸ πάντων ἀντικληρικαλιστικές τάσεις.⁷ Οἱ ἰδέες τους, μάλιστα, προωθοῦσαν κάτι φοβερότερο γιὰ τὴν ὀρθόδοξη συνείδηση καὶ ἀπὸ τὴν ἀληθινή ἢ φαινομενική τους ἀθεΐα, τὸν ἀδιαφορισμό. Ἐξάλλου, στὰ ἔργα τους λανθάνουν θέσεις ἀντιτριαδικές, πανθεϊστικές, ἀλλὰ καὶ εὐσεβιστικές (Κοραΐες), ποὺ ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ προκαλέσουν τὶς παραδοσιακὲς συνειδήσεις, δεδομένου μάλιστα, ὅτι ὅλα αὐτὰ ἐντάσσονταν σὲ μιὰ σαφῶς ἐκδηλούμενη πρόθεση γιὰ ἀποδυνάμωση τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐθναρχίας, με ἀπώτερο στόχο τὴ διάλυσή της (πρβλ. Ἑλλαδικὸ αὐτοκέφαλο). Ἐνας νέος, λοιπόν, κόσμος εἰσέβαλλε στὴ Ρωμαϊκὴ (Ἑλληνορθόδοξη) Ἀνατολή, ποὺ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπικρατήσει χωρὶς ἀνατροπὴ τοῦ κόσμου τῆς ὀρθόδοξου παραδόσεως. Κατὰ τὴν εὐσυνείδητη ἐκτίμηση τοῦ Α. Βρανούση, ἀσπρότατος ὀρθολογισμὸς, τὸ ἀντικληρικὸ πνεῦμα, πολλὲς ἄλλες τολμηρότητες καὶ ἀκρότητες, ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ εἰσβάλλουν ἀπὸ τὴ Δύση στὴ θεοκρατικὴ Ἀνατολή, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μὴ προκαλέσουν ἀντίδραση.⁸

Παραδοσιακοὶ κατ' ἐξοχὴν στὴν Ἀνατολή ἦσαν οἱ Κολλυβάδες Πατέρες,⁹ λόγιοι μοναχοὶ καὶ κληρικοί, ἐντεταγμένοι στὴν ἡσυχαστικὴ ἐμπειρία, με ρωμαϊκὸ φρόνημα καὶ γι' αὐτὸ ἱκανοὶ νὰ κατανοήσουν τὶς πνευματικὲς διαφοροποιήσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου. Δυτικοὶ ἐρευνητές, ὅπως ὁ προτεστάντης Ν. Bonwetsch ἢ ὁ Ρωμαιοκαθολικὸς Louis Petit, δὲν δίσταζαν νὰ χαρακτηρίσουν τὸ «κίνημα τῶν Κολλυβάδων» «δεῦγμα τῆς ἀφυπνιζόμενης ζωῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους»,¹⁰ ὅταν ἓνα μέρος τῆς δικῆς μας διανοήσεως ἐπέμενε νὰ τὸ βλέπει με ἐντονη ὑποτί-

6. Βλ. Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδη, *Tradition, Enlightenment and Revolution: Ideological Change in Eighteenth and Nineteenth Century Greece*, Cambridge Mass. 1978, σ. 462 κ.έ.

7. Βλ. Βασ. Ν. Μακρίδη, Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ φορεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο: Ἰδιαιτερότητες μιᾶς σχέσης (ὑπὸ ἐκπτώσει).

8. Ὁ.π., σ. 184. Εἶναι ἐδῶ ἀξιοπρόσεκτη ἡ συμπλήρωση: «Σ' ἄλλες χῶρες ἡ ἀντίδραση τῶν συντηρητικῶν στοιχείων καὶ τῶν παλαιῶν καθοριστῶν ἦταν πολὺ ἐντονώτερη. Σ' ἐμᾶς ἡ ἄμυνα καὶ ἡ ἀντίδραση ἐκδηλώνεται με ἀπολογητικὰ ἢ ἀντιρητικὰ βιβλία, με μαχητικὰ φυλλάδια, σάτιρες, λιβέλλους κ.τ.λ.» (σ. 184).

9. Ἡγετικὲς μορφές: Ἀθανάσιος Πάριος, Νεόφυτος Κανσοκαλυβίτης, Μακάριος Νοταρᾶς, ἐπίσκο. Κορίνθου, Νικόδημος Ἀγιορείτης, Ἰάκωβος Πελοποννήσιος, Ἀγάπιος Κύπριος καὶ Χριστόφορος Προδρομίτης.

10. Ἀρχμ. Βασ. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήνα 1959², σ. 661.

μηση, εφόσον ἡ ἀξιολόγηση τῶν Κολλυβάδων συμβάδιζε μὲ τὴ γενικότερη στάση ἔναντι τοῦ Ἑσυχασμοῦ καὶ τοῦ «Βυζαντίου». Ἡ ἀποτίμησή τους ὅμως σήμερα εἶναι εὐκολότερη, ἀπ' ὅσο στὸ παρελθόν, ὅσο μάλιστα προχωρεῖ ἡ ἀποδέσμευση ἀπὸ τὰ παλαιότερα —μὴ ἐνδογενῆ ἐν πολλοῖς— καταθλιπτικά κριτήρια.

Ἄο μεγάλος σύγχρονος σέρβος Θεολόγος, Καθηγητὴς π. Ἀμφιλόγιος Ράντοβιτς,¹¹ προκρίνει γιὰ τοὺς Κολλυβάδες τὸν χαρακτηρισμὸ «φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση», ποὺ ἀνταποκρίνεται ἀκριβέστερα στὴν οὐσία τοῦ «κινήματος», θεωρώντας τὸ «ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα πνευματικὰ φαινόμενα καὶ ἀπὸ τίς πιὸ γόνιμες πνευματικὲς κινήσεις μέσα στοὺς κόλπους τῆς Ὁρθοδοξίας τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας [...] γνήσια συνέχεια καὶ ἀνανέωση τῆς ζωντανῆς πατερικῆς παραδόσεως καὶ ταυτόχρονα ἀπάντηση τῆς Ἐκκλησίας στὰ αἰτήματα τῶν καιρῶν».¹² Ὁ σέρβος ἱστορικὸς θεμελιώνει τὴν κρίση του γιὰ τοὺς Κολλυβάδες στὴν ἐμπειρία τῆς εὐρύτερης Ὁρθοδοξίας, διότι γνωρίζει ὅτι αὐτό, ποὺ χαρακτηρίζουμε σήμερα «διαβαλκανικὴ καὶ διορθόδοξη ἐνότητα», ἐρεῖδεται στὴν παράδοση, ποὺ διέσωσαν οἱ Κολλυβάδες. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν Ἕλληνα Καθηγητὴ κ. Χρ. Γιανναρᾶ οἱ Κολλυβάδες συνιστοῦν «κίνημα ἀντίδρασης στὸν ἐκδυτικισμὸ καὶ τὴν ἀλλοτρίωση», ποὺ ἀποκαλύπτει «μιὰν ἀπροσδόκητη γιὰ τὴν ἐποχὴ θεολογικὴ ἐγρήγορη καὶ ἐπίγνωση τῶν βιωματικῶν προτεραιοτήτων τῆς Ἐκκλησίας».¹³ Οἱ Κολλυβάδες ἐξέφραζαν τὴ συνείδηση τοῦ πλατιοῦ λαϊκοῦ στρώματος τῆς ἐποχῆς τους, τῆς λαϊκῆς βάσης, μὲ τὰ μέσα καὶ τίς δυνατότητες τοῦ καιροῦ τους, ἀλλὰ καὶ τίς προσωπικὲς χαρακτηρισολογικὲς καταβολές τους.¹⁴ Ταυτόχρονα ὅμως ἐπιβεβαιώνουν τὴ συνέχεια τοῦ Ἀγίου Ὁρους ὡς θεματοφύλακα τῆς πατερικότητος.¹⁵ Ἡ ἀντίδρασή τους στὸ ρεῦμα τῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ «στὴν εὐρωπαϊκὴ κοσμο-

11. Ἐπίσκοπος (Μητροπολίτης) Μαυροβουνίου.

12. Ἀρχ. Ἀμφιλόγιος Ράντοβιτς, *Ἡ Φιλοκαλικὴ Ἀναγέννησι τοῦ XVIII καὶ XIX αἰ. καὶ οἱ πνευματικοὶ καρποὶ τῆς*, Ἀθήνα 1984, σ. 7 καὶ 17.

13. Χρ. Γιανναρᾶ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση*, Ἀθήνα 1992, σ. 177.

14. Καὶ κατὰ τὸν Κ. Παπουλίδη, οἱ Κολλυβάδες «ἀγωνίσθησαν διὰ τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν». «Χωρὶς τοὺς Κολλυβάδες ὁ σεκουλαριστικὸς ἄνεμος τῆς ἐποχῆς θὰ ἐσάρωνε τὸ πᾶν». Τὸς θεωρεῖ, ἔτσι, «παραδοσιακὸν κίνημα, διὰ τὸ ὅποιον σεμνύνεται ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία» (*Τὸ κίνημα...*, σ. 24-25).

15. Βλ. Μον. Θεοκλήτου Διονυσιάτου, ὁ.π., σ. 4. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀπολογητικὴ τάση τους (*Verteidigungspolitik*). Βασ. Μακρίδη, *Die religiöse Kritik am Kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 und 1821*, Frankfurt am M. 1995, σ. 154.

γονία [...] προδίδει μιάν ιστορική διορατικότητα και έξυδέρκεια πραγματικά θαυμαστή».¹⁶

‘Η σύγκρουση τῶν παραδοσιακῶν δυνάμεων τοῦ Γένους μὲ τις ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ ἦταν ἀναπόφευκτη, διότι, ὅπως ἐλέχθη, ἐπρόκειτο γιὰ διαμετρικὰ ἀντίθετους μεταξὺ τους κόσμους¹⁷ καὶ ὁράματα ἀσύμπτωτα. Ἀντίθετα, συμπάθεια στὶς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ ἔδειχναν οἱ Ἁγιορεῖτες Ἀντικολλυβάδες,¹⁸ ἐπικεντρώνοντας καὶ αὐτοὶ τὴν ἀντίθεσή τους στὴν ἡσυχαστικὴ παράδοση, πού τοὺς ἔφερε κοντὰ στοὺς Διαφωτιστές. Ἀκριβῶς δὲ ἡ ἀπόρριψη τῶν ἡσυχαστικῶν πρακτικῶν¹⁹ ἀπὸ μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὅρους ἦταν γιὰ τοὺς Κολλυβάδες ἀπτὴ ἀπόδειξη τῶν συνεπειῶν τῆς ταυτίσεως μὲ τις νέες ιδέες τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς ἐπερχομένης ἀλλοτριώσεως.

3. Τὸ ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀνέπτυξε, ἔτσι, μιὰ ἰσχυρὰ δυναμικὴ στὴν παραδοσιακὴ συνείδηση τοῦ Γένους, καὶ μάλιστα ὄχι μόνον ἀρνητικὰ, ἀλλὰ καὶ θετικὰ. Ἡ πρόκληση δηλαδὴ δὲν ὀδήγησε μόνον σὲ ἀντιθέσεις — ἐν πολλοῖς ἄγονες καὶ ζημιογόνες—, ἀλλὰ καὶ σὲ δημιουργικὴ δράση (συγγραφικὴ παραγωγή, ποιμαντικὲς ἐνέργειες) γιὰ τὴν ἀναθέρμανση τῆς πατερικότητος στὴ ζωὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Εἶναι δὲ γεγονὸς ὅτι οἱ ἡγέτες τῶν Κολλυβάδων (Μακάριος Νοταρᾶς, Νικόδημος Ἁγιορείτης, Ἀθανάσιος Πάριος) «δὲν ἀντιτάσσουν στὸ νεωτερισμὸ μιὰν ἀντίπαλη ιδεολογία, ἀλλὰ ἕνα λόγο ὑπαρκτικῆς ἀφυπνίσεως στὶς οὐσιώδεις πρωταρχικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τις φώτισε τὸ ἦθος καὶ ἡ ἐμπειρία τῶν Πατέρων τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως».²⁰ Ἀντιρρητικὴ καὶ θεολογικὴ δημιουργία συμπορεύονται στὴ δράση τῶν Κολλυβάδων, προσφέροντας μαρτυρία πνευματικῆς καὶ πολιτισμικῆς αὐτοσυνειδησίας, πού δὲν θὰ ἔφθανε στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ὑπὸ ἄλλες συνθῆκες. Ἄλλωστε, αὐτὴ εἶναι ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἡ γενεσιουργὸς αἰτία τῆς θεολογικῆς δημιουργίας τῆς Ἐκκλησίας. Πάντα ἡ αἰρετικὴ ἢ αἰρετίζουσα ἀπόκλιση προκαλεῖ

16. Χρ. Γιανναρᾶ, *ὁ.π.*, σ. 188.

17. Βλ. Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδη, *ὁ.π.*, σ. 473.

18. Τὰ πρόσωπα βλ. στοῦ Χαρ. Τζώγα, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις...*, σ. 52 κ.ἑ.

19. Χαρακτηριστικὴ περίπτωση ὁ (πρώην) ἁγιορεῖτης μοναχὸς Κύριλλος, ἐκ Φουρνᾶ, ὁ ὁποῖος σὲ ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Ἁθ.ν. Πάριο (ἀπὸ τὴν Εὐρώπη) προσβάλλει δόγματα καὶ παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας του. Σημαντικὴ ἐπικριτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἀπευθύνει ὁ Νικόδημος Ἁγιορείτης (βλ. Βασ. Μακρίδη, *Die religiöse Kritik...*, σ. 156).

20. Χρ. Γιανναρᾶ, *ὁ.π.*, σ. 188/189.

δημιουργικά την ὀρθόδοξη συνείδηση και σκέψη. Αυτό συνέβη και στην παράδοση τῶν Κολλυβάδων. Ἡ ἀντιδιαφωτιστική μάλιστα στρατεύση τους, παρά τις ὅποιες ἀστοχίες και ὑπερβολές της, ἀπεκάλυψε τὴ συνέχεια τῆς πατερικῆς —ὀρθόδοξης δηλαδή— ἐμπειρίας σὲ καιρούς, πού ἡ ὀρθόδοξη θεολογικὴ παρουσία ἦταν πολὺ ἰσχνή.

Οἱ Κολλυβάδες ἀναπτύσσουν τὴν ἀντιρρητικὴ τους ἔναντι τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Διαφωτισμοῦ, κινούμενοι σὲ μιὰ θεματικὴ, τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς ὁποίας εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α' Ἡ Εὐρώπη: Οἱ ἔλληνες Διαφωτιστές, μεῖντες τὸν Ἄδαμ. Κοραῖ, μιλοῦν με ὑπερφάνεια γιὰ τὴ «φωτισμένη Εὐρώπη»,²¹ τὰ «φῶτα» τῆς ὁποίας αὐτοὶ μεταλαμπαδεύουν στὸ Γένος. Ὁ προσανατολισμὸς τους δὲ στὴν Εὐρώπη, μόνιμο ὄραμα τῶν Ἐνωτικῶν ἀπὸ αἰῶνες, θὰ παραγάγει τὸ «σύνδρομο τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ» στὸν Νεώτερο Ἑλληνισμό, πού κατέστησε τὴν Εὐρώπη «καθολικὴ μητρόπολή»²² του. Οἱ Κολλυβάδες, πιστοὶ στὴν παράδοση τῶν Ἀθηνωτικῶν, ἀπὸ τοὺς Ἡσυχαστὲς τοῦ 14ου αἰῶνα ὡς τὸν Πατροκοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ (18ος αἰ.), δὲν πρωτοτυποῦν σὲ τίποτε στὴ στάση τους ἔναντι τῆς Εὐρώπης. Ἀπορρίπτουν και αὐτοὶ καθολικὰ τὴν μετὰ τὸ σχίσμα Εὐρώπη, ἀρνούμενοι σ' αὐτὴν κάθε σχέση με τὴν πατερικὴ παράδοση, θεολογικὰ και κοινωνικὰ,²³ ὡς και κάθε δυνατότητα ἀναγεννήσεως τοῦ Γένους με τὰ δικὰ της «φῶτα». Ὁ συχνὰ χρησιμοποιοῦμενος ἀπὸ αὐτοὺς ὅρος «Φραγκία» (France)²⁴ ἐκφράζει ὀλόκληρη τὴν φραγκευμένη Δύση. Σὲ εἰδικὰ δὲ ἔργα —λιγότερο ὁ Νικὸδημος και συστηματικότερα, λόγῳ εἰδικῶν ἀφορμῶν, ὁ Πάριος— προτείνουν τὴ διακοπὴ κάθε σχέσης με τὴν Εὐρώπη, διότι ὁ τρόπος ὑπάρξεως, πού αὐτὴ δημιουργεῖ, ἀνατρέπει τὸ ὀρθόδοξο ἦθος. Τὰ Γράμματα δὲ τοῦ Σταμάτη

21. Βλ. Βασιλ. Στ. Καραγεώργου, Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς και ἡ Εὐρώπη, Ἀθήνα 1984. Αἰ. Papaderos, *ΜΕΤΑΚΕΝΩΣΙΣ. Griechenlands kulturelle Herausforderung durch die Aufklärung in der Sicht des Korais und des Oikonomos*, Meisenheim am Glan, 1970². Τοῦ ἰδίου, «Κοραῖς Ἀδαμάντιος», *Θρησκ. και Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, 7 (1965) στ. 818-825.

22. Ἡ φράση ἀνήκει στὸν Κωστὴ Μοσχῶφ.

23. Βλ. π. Γ. Δ. Μεταλληνῶ, *Τουρκοκρατία. Οἱ Ἕλληνες στὴν Ὀθωμανικὴ Ἀυτοκρατορία*, Ἀθήνα 1994³, σ. 86 κ.έ.

24. Ἡ ἐκ μέρους τῶν ἐλλήνων Διαφωτιστῶν ὀνομασία τῆς France (Frankreich)-Φραγκίας με τὸ ἀρχαῖο ὄνομα Γαλλία (Gallia - Gaulle) ἤχει τόσο παράξενα ὅσο ἡ τυχὸν ὀνομασία τῶν Ὀθωμανῶν-Τούρκων ὡς Ἑλλήνων, διότι κατέλαβαν ἐλληνικὲς περιοχές. Στὴ Δύση οἱ κατακτητὲς (Φράγκοι) ἔκλεψαν τὸ ὄνομα τῶν κατακτημένων Ρωμαίων.

Πέτρου για τὸν Κοραῆ²⁵ δείχνουν ὅτι ἡ θέση αὐτῆ τῶν Κολλυβάδων ἐξέφραζε μιὰ γενικότερη νοοτροπία.

β' *Ἡ Παιδεία*: Οἱ ἔλληγες Διαφωτιστὲς θεωροῦσαν τὴ νέα Φιλοσοφία ὡς τὴν πεμπτοσύα τῆς ἀνανεωμένης παιδείας, πού προέκριναν γιὰ τὸ Γένος καὶ τὴν πρόοδό του. Ἡ συνείδηση τῶν Κολλυβάδων γιὰ τὴ «νέα φιλοσοφία» προσδιορίζει καὶ τὴ στάση τους ἀπέναντι στὴν εἰσαγόμενη εὐρωπαϊκὴ παιδεία. Στὰ σχετικὰ ἔργα τους, ἰδιαιτέρως ὁ Πάριος, τάσσονται ὑπὲρ μιᾶς παιδείας πού θεμελιώνεται στὴν παράδοση τοῦ Γένους, ὅπως αὐτοὶ βέβαια τὴ νοοῦν. Ἡ ἀφετηρία τους — ὅσο καὶ ἂν ἀναζητοῦνται ἄλλα κίνητρα — εἶναι οὐσιαστικὰ καὶ ἐδῶ ἡσυχαστικῆ-πατερικῆ, ἐπανάληψη τῆς ἀνάλογης στάσης τοῦ Πατροκοσμᾶ. Κάνουν διάκριση καὶ αὐτοὶ τῶν δύο γνώσεων-σοφιῶν (τῆς «ἄνω» καὶ τῆς «ἐξῶ») καὶ διαγράφουν τὰ ὅριά τους.²⁶ Ἡ «ἄνω» σοφία ἀπαιτεῖ πατερικὰ καθολικὴ μετοχή τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πολεμικὴ τοῦ Παρίου κατὰ τῶν Ἐπιστημῶν δὲν σημαίνει καὶ ἀπόρριψή τους καθ' ἑαυτές, ἀλλὰ μόνο τῆς στήριξης τῆς ἀνθρώπινης ἐλπίδας σ' αὐτές. Αὐτὴ τὴν παράδοση ἄλλωστε εἶχε ἐνσαρκώσει καὶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, τὸ πνευματικὸ πρότυπο²⁷ τῶν Κολλυβάδων. Γι' αὐτὸ καὶ καταφεύγουν στὶς «ἐπιστῆμες» στὰ ἔργα τους,²⁸ ἀλλὰ γιὰ νὰ προχωρήσουν σὲ πνευματικότερες τεκμηριώσεις. Εἶναι σαφὴς ἡ δῆλωση τοῦ Παρίου: *Ἡ ἐξῶ σοφία δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἐδικήν της φύσιν οὔτε κακὴ, οὔτε καλὴ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν μεταχείρισιν τῶν ἐχόντων αὐτὴν γίνεται καλὴ ἢ κακὴ.*²⁹ «Ὅχι συνεπῶς ἡ «σοφία», ἀλλ' οἱ «σοφοὶ» εἶναι τὸ πρόβλημα τῶν

25. Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἀμστερνταμ* (ἐπιμέλεια Φίλιππος Ἡλιού), Ἀθήνα 1976.

26. Βλ. Παν. Χρήστου, *Ἡ ἔννοια τῆς διπλῆς γνώσεως κατὰ τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν*, Θεσσαλονίκη 1963.

27. Ἡ προσπάθεια τοῦ ἁγ. Νικοδήμου Ἀγιορείτου νὰ ἐκδώσει στὴ Βιέννη τὰ ἔργα τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ὡς γνωστόν, ἀπέτυχε, διότι λόγω τῶν ταραχῶν ἀπὸ τὴ σύλληψη τοῦ Ρήγγα «χάθησαν» τὰ χειρόγραφα τῆς ἐκδόσεως. Ὁ Νικόδημος στὰ ἔργα του (π.χ. *Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον, Φιλοκαλία*) ἀκολουθεῖ τὴν παλαμικῆ-ἡσυχαστικὴ παράδοση. Ἐξ ἴσου προβάλλει τὸν Παλαμᾶ ὁ Πάριος (*Ὁ Παλαμᾶς ἐκεῖνος...* Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1784 — καὶ Θεσσαλονίκη 1981).

28. Ὁ Νικόδημος δὲν ἤλθε σ' ἐπαφὴ μὲ τίς θετικὲς ἐπιστῆμες, ἐν τούτοις συχνὰ παραπέμπει στοὺς «Φυσιολόγους» καὶ ἀναπτύσσει στὸ *Συμβουλευτικὸ Ἐγχειρίδιό* του μὲ ἀκρίβεια τὴν ἰσχύουσα τότε ἐπιστημονικὴ θεωρία γιὰ τὴ «φυσικὴ» λειτουργία τῆς καρδιάς, γιὰ νὰ προχωρήσει ὅμως στὴν κατάδειξή της καὶ ὡς ὑπερφυσικοῦ κέντρου τῆς ὑπάρξεως. Ὁ Ἀθαν. Πάριος εἶχε γνώση τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Στὴν «Χριστιανικὴ Ἀπολογία» του (ἐκδ. 1798) ἐρμηνεύει τὴ νηστεία ὄχι μόνον ἐκκλησιαστικὰ, ἀλλὰ καὶ πρακτικὰ (σ. 62-64).

29. *Ἀντιφώνησις...* Ἐν Τριεστίνῳ 1802, σ. 36.

παραδοσιακῶν Κολλυβάδων. Ἐδῶ ἐντάσσεται καὶ ἡ ἀπόρριψη τοῦ κοπερνικείου συστήματος ἀπὸ τὸν Πάριο, ἀλλὰ καὶ ἄλλους.³⁰ Οἱ φουνταμενταλιστικὲς θέσεις (ἀπολυτοποίηση τῆς Γραφῆς λ.χ.)³¹ ἢ διακηρύξεις τοῦ τύπου «τὰ μαθηματικὰ πηγὴ ἀθεΐας» κατανοοῦνται σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο καὶ σχετίζονται μὲ τὴν ἔπαρση τῶν (εὐρωπαϊκῶς σκεπτομένων) ἐπιστημόνων, μόνιμο πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ὡς τὸν αἰῶνα μας. Ἡ δῆθεν ἀντίθεση πίστεως καὶ γνώσεως (ἐπιστήμης), ψευδοπρόβλημα γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία,³² καὶ ἡ ἀναγνώριση τῆς προτεραιότητος τῆς δικαιούμενης ἀπὸ τὸν ὀρθὸ λόγον ἐπιστήμης, βρίσκεται στὸ ὑπόβαθρο τῆς διαφωτιστικῆς στάσης καὶ τῆς ἀντιδιαφωτιστικῆς ἐπιθετικότητος.

γ' Προβολὴ προτύπων: Στὰ προβαλλόμενα πρότυπα τῶν «σοφῶν» τοῦ κόσμου ἐκ μέρους τῶν Διαφωτιστῶν, οἱ πατερικοὶ Κολλυβάδες ἀντιπροτάσσουν τὸν σοφὸ τῆς ρωμαϊκῆς παράδοσης, τὸν Ἅγιο, τὸν θεοῦμενο ἄνθρωπο καὶ «κατὰ χάριν» Θεάνθρωπο. Ὑπερβαίνεται, ἔτσι, ἡ ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση καὶ τὸ πρόβλημα ἀντιμετωπίζεται στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐν Χριστῷ αὐθεντικῆς ὑπάρξεως. Γι' αὐτὸ ρίχνουν ὅλο τὸ βάρος τῆς θεολογικῆς καὶ ποιμαντικῆς προσφορᾶς τους στὴ λατρεία, ἀποδεδειγμένης κιβωτοῦ τοῦ Γένους κατὰ τὴ δουλεία. Ὑπογραμμίζουν τὴ σημασίαν τῆς λειτουργικῆς ζωῆς,³³ μέσα στὴν ὁποία διαμορφώνεται τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ὁ πατριάρχης τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ Ἄδ. Κοραῆς θεωροῦσε τὴ λατρεία «φλοιόν»,³⁴ οἱ Κολλυβάδες ὅμως τὴν προβάλλουν παράλληλα μὲ τὴν ἀσκητικὴ πράξη ὡς πυρῆνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πραγματικότητος, ὅπως καὶ πράγματι εἶναι.³⁵ Δὲν εἶναι περίεργο, λοιπόν, ὅτι στὸ θέμα αὐτὸ ἀφιερώνεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τους, ποὺ περιλαμβάνει: πατερικὲς ἐκδόσεις μὲ ἐπιγέντρωση στὸν Γρηγ. Παλαμᾶ καὶ τὸν Συμεῶν τὸ Νέο Θεολόγον, ἀναγεν-

30. Βασ. Μακρίδης, *Die religiöse Kritik...*, σ. 171 κ.έ.

31. Στὸ ἴδιο, σ. 172 κ.έ.

32. Βλ. π. Γ. Δ. Μεταλληνοῦ, «Πίστη καὶ Ἐπιστήμη στὴν Ὁρθόδοξη Γνωσιολογία», ἀνακοίνωση ὑπὸ ἔκδοσιν στὰ *Πρακτικά* τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου τῆς «Ἐνώσεως Ἑλλήνων Φυσικῶν - Παράρτημα Ἀνατολικῆς Κρήτης» (Μάιος 1995).

33. π. Ἀμφιλοχίου Ράντοβιτς, ὁ.π., σ. 20 κ.έ. «Θεολόγος τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας» χαρακτηρίζεται ὁ ἅγιος Νικόδημος (Χρ. Γιανναρᾶ, ὁ.π., σ. 199). Νικόδημος καὶ Πάριος συνθέτουν ἀκολουθίες καὶ μάλιστα Νεομαρτύρων καὶ Βίους Ἁγίων, συντηρώντας τὴ σχέση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος μὲ τὴν ἐμπειρία τῶν Ἁγίων, τὴν αὐθεντικότητα δηλ. τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑπάρξεως.

34. π. Ἀμφιλοχίου Ράντοβιτς, ὁ.π., σ. 21.

35. Βλ. ἐκτενὴ ἀναφορὰ στὸ θέμα στοῦ π. Γ. Δ. Μεταλληνοῦ, *Θεολογικὴ μαρτυρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Λατρείας*, Ἀθήνα 1996.

νητή του Ήσυχασμοῦ τὸν 11ο αἰώνα· ἔκδοση γεροντικῶν κειμένων (ἡ σοφία τῆς ἐρήμου), λειτουργικῶν (ὁμιλιῶν, ἀκολουθιῶν, συναξαρίων, ἐγκωμίων) καὶ πρὸ πάντων τῆς Φιλοκαλίας. Ἡ τελευταία, προσφέροντας τὴ νηπτικοασκητικὴ ἐμπειρία τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀπέβη πνευματικὴ τροφὴ ὅλων τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν σλαβικῶν χωρῶν καὶ κριτήριον τῆς νεώτερης θεολογίας μας, ὡς «ἐμπειρικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς γνησιότητας». ³⁶ Ἔχει ἀπόλυτα δίκιο ὁ Χρ. Γιανναρᾶς, ὅταν γράφει ὅτι ἡ ἔκδοση τῆς Φιλοκαλίας συνιστᾷ «πρόκληση ἀναμέτρησης δύο πολιτισμῶν». «Ἀπὸ τῆ μιᾶ ἢ φρενίτιδα τῆς “προόδου”, ποῦ εἰδωλοποιεῖ θριαμβικὰ τὴν πιὸ στεγνὴ καὶ στεγανὴ ἀνθρωποκεντρικὴ αὐτάρκεια, αὐτάρκεια τοῦ φυσικοῦ καὶ θνητοῦ [...] καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ἡ προτεραιότητα τῆς ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας καὶ ὄχι τῆς χρησιμότητος». ³⁷

δ' *Κοινωνία* - *ἐθνικὸ ὄραμα*: «Ἐνα ἀπὸ τὰ κυριότερα μέσα διαμορφώσεως τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας ἀπέβησαν οἱ Χρηστοθήσεις, ποῦ προσδιόριζαν τὸ ἦθος τῆς νέας κοινωνίας, ³⁸ δηλαδὴ τὶς «σχέσεις ἀνάμεσα στὰ ἄτομα καὶ ἀνάμεσα στὰ φύλα». ³⁹ Εἶναι «ὀδηγοὶ καλῆς συμπεριφορᾶς» τοῦ πολίτη, «πῶς θὰ καθήσει, πῶς θὰ φάει, πῶς θὰ μιλήσει...» ⁴⁰ Οἱ νοοτροπίες αὐτὲς εἰσβάλλουν στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία μέσω διαφόρων διαύλων καὶ κυρίως ἐκείνων, ποῦ μετὰ τὶς σπουδὲς τους στὴν Εὐρώπη μεταφέρουν ἐδῶ τὰ ἦθη τῆς. Τὶς συνέπειες ἐπισημαίνει ὁ ἀείμνηστος Κ. Δημαρᾶς: «Ὅλα δείχνουν ὅτι μιὰ βαθιὰ ἀλλοίωση ἔχει ἐπέλθει στὴ συγκρότηση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας». ⁴¹ «Ἡ παραδοσιακὴ φιλοκαλία περνάει ἀπὸ δοκιμασία, ὥσπου νὰ ἀφομοιωθοῦν τὰ καινούρια, ἐνῶ παραμελοῦνται τὰ παλαιά». ⁴² Εἶναι ἡ πρόκληση τῆς Εὐρώπης στὸ χῶρον τῆς κοινωνίας.

Δὲν πρέπει στὴ συνάφεια αὐτὴ νὰ λησμονεῖται ὅτι ἡ διαμόρφωση τῆς μετακαρλομάγειας εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας ἔχει ὑπόδομὴ θεολογική. Θεολογικὸ ὅμως, δηλαδὴ ἐκκλησιολογικὸ, εἶναι τὸ ὑπόβαθρον καὶ τῆς ρωμαίικης κοινωνίας. Οἱ Κολλυβάδες τὸ βιώνουν αὐτὸ ὡς ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα καὶ θεολόγοι. Γι' αὐτὸ συνδυάζουν στὴν προσπάθειά τους τὴν ἀνανέωση τῆς θεολογικῆς παραδόσεως μὲ τὸ ἀμετακίνητο ὀρθόδοξο κοινωνικὸ μοντέλο, ποῦ προσφέρει τὸ μοναστικὸ κοινόβιο καὶ ἐμπεδώνει στὶς συνειδή-

36. Χρ. Γιανναρᾶς, ὁ.π., σ. 189.

37. Στὸ ἴδιο, σ. 191.

38. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1993^α, σ. 38.

39. Στὸ ἴδιο, σ. 34.

40. Στὸ ἴδιο, σ. 38.

41. Στὸ ἴδιο, σ. 39.

42. Στὸ ἴδιο, σ. 34.

σεις ή Λατρεία. Ἡ προβολή τοῦ ὀρθοδόξου κοινωνικοῦ ἥθους γίνεται, ἔτσι, μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὀρθόδοξη πράξη, ποὺ διασυνδέει τὴν κοινωνία τῆς λατρείας μὲ τὴ «λειτουργία μετὰ τὴ λειτουργία», κάτι ποὺ ἐκφράζει πληρέστατα ἡ ἐκκλησιαστικὴ «πανηγύρις» (πανηγύρι) μὲ τὴ διπλὴ τῆς ὄψης, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ *Χρηστοίθεια*⁴³ τοῦ ἁγίου Νικοδήμου ἔρχεται νὰ καλύψει καὶ θεωρητικὰ τὸ θέμα. Οἱ ἀναφορὲς τοῦ συγγραφέα δὲν εἶναι βέβαια εὐσεβιστικές, ἀλλὰ πατερικές καὶ γραφικές. Δὲν πρόκειται ἄρα γιὰ ἠθικὲς νόρμες, ἀλλὰ γιὰ ἀγιοπνευματικὴ ἐμπειρία. Ὁ ἅγιος, ποὺ μὲ τὸ ἀσκητικὸ του πνεῦμα ἐνοχλεῖ τοὺς ἐκκοσμιευμένους τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου, προτείνει τὸ αὐθεντικὸ ὀρθοδόξο-πατερικὸ ἥθος, ὡς τρόπο ἐκκλησιαστικῆς ὑπάρξεως.

Ἡ πολιτικὴ δράση τῶν Κολλυβάδων, κυρίως τοῦ Παρίου,⁴⁴ σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο πρέπει πρωταρχικὰ, κατὰ τὴν ταπεινὴ μου γνώμη, νὰ θεωρηθεῖ. Εἶναι ἡ ἀπόλυτη συνέπεια στὴν ἀπόρριψη τῆς Εὐρώπης ὄχι μόνον στὸν ιδεολογικὸ, ἀλλὰ καὶ στὸν κοινωνικὸ χῶρο. Ἡ θεωρητικὴ τους τεκμηρίωση ἐπιβεβαιώνει αὐτὴ τὴ θέση. Τὰ περὶ «κηρύγματος δουλικῆς ὑποταγῆς» στὴν Ὀθωμανικὴ κυριαρχία ἢ περὶ «θεολογικὰ τεκμηριωμένης ἐθελοδοουλίας» δὲν θὰ ἀνταποκρίνονταν στὰ πράγματα, ἂν δὲν διασκεδασθοῦν μὲ τὴν προσθήκη τοῦ Βασιλείου Μακρίδη: μὲ σκοπὸ «τὴν προστασία τῆς Ὀρθοδοξίας ἀπὸ τὸν κίνδυνο τῆς Δύσης».⁴⁵ Ἴσως μάλιστα ὁ λόγος γιὰ «αὐτοπροστασία» εἶναι προτιμότερος καὶ ρεαλιστικότερος τοῦ ὅρου «ἐθελοδοουλία». Ὁ «ἀντιευρωπαϊσμός» τῶν Κολλυβάδων δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη καὶ «φιλοτουρκισμός», γιὰ ἓνα ποὺ γνωρίζει τὰ εὐρωπαϊκὰ καὶ κυρίως τὰ γαλλικὰ σχέδια αὐτὴ τὴν ἐποχὴ γιὰ τὴ Ρωμαίικη Ἐθναρχία. Ἡ σύμπτωση τοῦ προκρίματος τῶν Κολλυβάδων μὲ τὶς ἄμεσες στοχοθεσίες τῆς ὀθωμανικῆς πολιτικῆς εἶναι ἀδιαμφισβήτητο γεγονός, ταυτίζεται δὲ καὶ ἐδῶ ἀπόλυτα μὲ τὴ στάση τοῦ ἐθνομάρτυρα ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, ποὺ θεωρεῖ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ θεϊκὴ εὐνοια γιὰ τὸ Γένος, μὲ κριτήριο ὅμως τὴ στάση τῆς Εὐρώπης ἀπέναντι στὴν Ὀρθοδοξία. Ἡ ἀναζήτησις ἐρημείας πρέπει νὰ ἀποδεχθεῖ αὐτὴ τὴν ἀδιατάρακτη πιστότητα στὴν παράδοση τοῦ Γένους. Ἡ παραθεώρησή της ὅμως μεταβάλλει αὐτόχρονα τὴν ἐπιστήμη σὲ πολιτικὴ. Καὶ μόνη ἢ πρόταση τοῦ Παρίου νὰ τιμῶνται τὰ

43. Βλ. Μον. Θεοκλήτου Διονυσιάτου, *ὁ.π.*, σ. 252 ἔ. Πρβλ. Χρ. Γιανναρεῖ, *ὁ.π.*, σ. 207.

44. Πρβλ. τὰ ἔργα του: *Χριστιανικὴ Ἀπολογία, Διδασκαλία Πατρική, Νέος Ραψάκης, Ἀντιφώνησις, Ἀλεξίκανον Φάρμακον* κτλ. (Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *ὁ.π.*, π. Γ. Μετάλλη, *Ἐλλητισμός μετέωρος, ὁ.π.*).

45. *Ὁ.π.*, σ. 246.

θύματα τοῦ ἰσλαμισμού, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι μάρτυρες τῆς Ἐκκλησίας, ἢ νὰ τιμῶνται ὡς ἅγιοι οἱ Νεομάρτυρες καὶ χωρὶς τὴν ἐγκριση τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἔμπρακτη «ἀντίσταση» στὴν ἐξουσία τοῦ «ἀντιχρίστου», κατὰ τὸν Πατροκοσμᾶ, Σουλτάνου. Πόσο μᾶλλον ποὺ ὁ Μακάριος Νοταρᾶς καὶ ὁ Ἀθανάσιος Πάριος διακριθῆκαν ὡς «ἀλεῖπται» πολλῶν Νεομαρτύρων, τῶν συνεπέστερων ἀντιστασιακῶν τῆς δουλείας.⁴⁶ Οἱ διαστάσεις δὲ τῆς θέσης αὐτῆς τοῦ Παρίου φαίνονται στὴ διακήρυξή του, ὅτι *ἡ τοιαύτη (πρὸς τοὺς Νεομάρτυρες) τιμὴ θεομαίνει τὰς ψυχὰς τῶν πιστῶν καὶ διεγείρει πρὸς μίμησην.*⁴⁷

Σ υ μ π ε ρ α σ μ α τ ι κ ᾶ:

1. Ἡ ἀντιπαράθεση Κολλυβάδων-Διαφωτιστῶν εἶναι ἡ ἀντίθεση δύο διαφορετικῶν κόσμων καὶ ἀπολιτικῶν ὁραμάτων, ὡς δύο ἀλληλοαποκλειομένων ἐκδοχῶν τῆς ἐλληνικότητος. Ἡ ἐπιλογή τῶν μέσων σ' αὐτὴ τὴ διαπάλη δὲν ἔχει πρωτεύουσα σημασία, ὅσο ἡ ἴδια ἡ διαπάλη ποὺ ὑποστασιώνει τὶς συνειδήσεις.

2. Ἡ ἀποτίμηση τῆς στάσης τῶν Κολλυβάδων προϋποθέτει δυνατὸτητα κατανοήσεως τῆς σημασίας γι' αὐτοὺς τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅχι ὡς θρησκευτικῆς ἰδεολογίας ἢ μεταφυσικοῦ στοχασμοῦ, ἀλλ' ὡς τρόπου ὑπάρξεως, ποὺ ὀδηγεῖ στὴ θέωση, τὸν μοναδικὸ γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἐνδοϊστορικά καὶ μεταϊστορικά. Εἶναι, ἐπίσης, ἀναγκαία ἡ γνώση τῆς γλώσσας τους, ποὺ δὲν εἶναι ἀπλᾶ ἐλληνική, ἀλλ' ἐκκλησιαστικὰ ἐλληνική, γιὰ τὴν ἀποφυγὴ περαιτέρω παρανοήσεων.⁴⁸

3. Ἔτσι κατανοεῖται ἡ ἐμμονὴ τῶν Κολλυβάδων στὴν παράδοση τοῦ

46. Βλ. π. Γ. Δ. Μεταλληγός, «Νεομάρτυρες: Οἱ ἀντιστασιακοὶ μὲ τὸ σταυρό», *Τότε*, 37 (1992) 50-55.

47. *Νέον Λειμωνάριον...*, Ἀθήνα 1968⁶ (στὸν Πρόλογο).

48. Οἱ ὅροι *ἄθεος* καὶ *ἀθεῖα* λ.χ., ποὺ ἐπαναλαμβάνονται μὲ μεγάλη συχνότητα στὰ πολεμικὰ ἔργα τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, δὲν ἔχουν συχνὰ τὴν ἀπλοῖκὴ ἔννοια ποὺ τοὺς ἀποδίδεται συνήθως (ἄρνηση τῆς ὑπάρξεως Θεοῦ), ἀλλὰ τὴ γραφικὴ καὶ πατερικὴ σημασία τῆς μὴ ἀποδοχῆς τοῦ Θεοῦ τῶν Πατέρων ἡμῶν, ὅπως ἀποκαλύφθηκε ἐν Χριστῷ, ἢ τοῦ ὅλου Χριστοῦ (totus Christus), τοῦ Χριστοῦ τῆς πατερικῆς Ὁρθοδοξίας. Ὁ αἵρετικὸς Χριστὸς (ὁ Χριστὸς τῶν αἱρέσεων, θρησκευτικῶν ἢ φιλοσοφικῶν) δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν Χριστὸ τῆς ἀγιοπατερικῆς παραδόσεως καί, ἔτσι, ἡ αἵρεση συμπίπτει τελικὰ μὲ τὴν «ἀ-θεῖα» (πρβλ. Ἐφес. 2, 12). Συνεπῶς, ἕνας πανθεΐζων Διαφωτιστῆς εἶναι οὐσιαστικὰ «ἄ-θεος», διότι δὲν δέχεται τὸν Χριστὸ τῶν Ἁγίων καὶ «ὀρνούμενος τὸν Υἱόν, οὐδὲ τὸν Πατέρα ἔχει» (Α' Ἰωάν. 2, 23).

Γένους, εκφραζόμενη με τὸ γραφικὸ ἀξίωμα: *μη̄ μέταιρε ὄρια αἰώνια, ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες σου* (Παρ. 22, 28).

4. Οἱ παρεξηγήσεις —τέλος— στήν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν Κολυβάδων πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στήν ἐφαρμογὴ δυτικῶν κριτηρίων (πολιτικῶν - οἰκονομικῶν, ὑλιστικῶν δηλαδὴ) καὶ ὄχι τῶν δικῶν τους (πνευματικῶν). Εἶναι ἓνα λάθος ποὺ προσπαθεῖ νὰ διορθώσει ἡ σημερινὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ὅταν βέβαια ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὸ καταθλιπτικὸ βᾶρος τοῦ παρελθόντος.

π. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ